

บทที่ 5

สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา

การศึกษาเรื่อง “รูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ประกอบกับศึกษาทัศนคติของนักวิชาการ ผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญ ผู้ปฏิบัติงานในกระบวนการยุติธรรมต่อรูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ และเพื่อแสวงหารูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่จะสามารถขจัดปัญหาความรุนแรงใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ได้อย่างยั่งยืน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งได้แบ่งวิธีการศึกษาออกเป็น 2 วิธี คือ การศึกษาจากเอกสาร และการศึกษาภาคสนาม

ผู้ศึกษาได้ทำการสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อเก็บข้อมูลจากกลุ่มประชากรที่ใช้ในการศึกษา จำนวน 15 ท่าน เกี่ยวกับทัศนคติต่อรูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ในประเด็นสำคัญ ได้แก่ ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ทัศนคติต่อรูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ และทัศนคติต่อปัญหาอุปสรรคในการนำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยในแต่ละประเด็นได้แยกเป็นประเด็นคำถามย่อย เพื่อสร้างความเข้าใจแก่ผู้ให้สัมภาษณ์ และเพื่อประโยชน์ในความครอบคลุมข้อมูล และทัศนคติในแง่มุมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องให้มากยิ่งขึ้น

ผลการศึกษาตามประเด็นต่าง ๆ สามารถสรุปและแสดงข้อเสนอแนะได้ ดังต่อไปนี้

ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์

ผลการศึกษาพบว่า ประชากรที่ศึกษามีความเข้าใจดีเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ว่าเป็นกระบวนการยุติธรรมทางเลือกที่มีลักษณะเป็นทั้งปรัชญา แนวคิด และกระบวนการปฏิบัติในการจัดการความขัดแย้ง พฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์และอาชญากรรม ด้วยการสลายลดความรุนแรง บรรเทาความเสียหายฟื้นฟูสัมพันธภาพ หรือเปลี่ยนแปลงความขัดแย้ง ด้วยการ

คำนึงถึงคู่กรณีที่ได้รับ ความเสียหาย และชุมชนได้รับผลกระทบเป็นศูนย์กลาง และสร้างความรู้สึกลำบากรับ ผิดชอบต่อการกระทำที่เกิดขึ้นให้แก่คู่กรณีที่เป็นฝ่ายกระทำ โดยใช้เวทีการประชุมเชิง สமானฉันท์และคนกลางซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานเป็นกลไกสร้างความตระหนักต่อความ ชัดแย้งหรือความเสียหาย เหยี่ยวาความเสียหายทั้งทางร่างกายทรัพย์สินและความสัมพันธ์ รวมทั้ง สร้างแผนความรับผิดชอบหรือข้อตกลงเชิงป้องกันที่เป็นไปได้อันนำไปสู่ผลลัพธ์แห่งความ สமானฉันท์ของสังคม

โดยกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ มีความสำคัญต่อกระบวนการยุติธรรมหลักใน สังคมโลกปัจจุบันในฐานะ “กระบวนการยุติธรรมทางเลือก” แม้ว่าในสมัยก่อนยุครัฐชาติครอบงำ แนวคิดหลักของโลกจะมีการใช้กระบวนการยุติธรรมในรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมเชิง สமானฉันท์มาก่อนก็ตาม กล่าวคือ

1. ช่วยลดความรุนแรงจากการใช้กระบวนการยุติธรรมหลักบางประการ เช่น ความ รุนแรงที่เกิดจากกระบวนการที่รุนแรงแบบแก้แค้นทดแทนของกระบวนการยุติธรรมหลักที่มุ่งลงโทษต่อ ผู้กระทำผิดโดยละเอียดที่จะคำนึงถึงความเสียหายและการเหยี่ยวาเหยื่ออาชญากรรม

2. ช่วยให้ผู้เกี่ยวข้องในปัญหาอาชญากรรม ได้แก่ เหยื่ออาชญากรรม และชุมชน ซึ่ง ขาดหายไปจากวิถีคิดของระบบยุติธรรมหลักได้มีบทบาท มีส่วนร่วมกับกระบวนการยุติธรรมใน การจัดการปัญหาอาชญากรรมหรือความขัดแย้งที่เกิดขึ้น แทนที่จะให้ความสำคัญแก่ผู้กระทำผิด และเจ้าพนักงานวิชาชีพของหน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมเพียงฝ่ายเดียวเช่นที่เป็นมา

3. มีทางเลือกในการเข้าถึงความยุติธรรมและความเป็นธรรมทางสังคมเพิ่มขึ้นและ เป็นทางเลือกที่ตั้งอยู่บนกระบวนการที่นำพาสังคมไปสู่สันติภาพและความสมานฉันท์

4. มีวิธีการจัดการความขัดแย้งเล็ก ๆ น้อย ๆ เพิ่มขึ้นทำให้ไม่ขยายวงกว้าง กลายเป็นอาชญากรรมหรือการกระทำผิดในที่สุด และมีการผันคดีออกจากกระบวนการยุติธรรมหลักใน ทุกขั้นตอน ซึ่งเป็นกระบวนการลดความแออัดคับคั่งของกระบวนการยุติธรรม

5. เป็นการพัฒนาระบบยุติธรรมเชิงรุกแทนการตั้งรับที่ปลายทางของปัญหา ซึ่งถือ เป็นมาตรการเสริมการป้องกันอาชญากรรมในสังคม

6. เป็นมาตรการที่เป็นมาตรฐานสากลและสอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาระบบ ยุติธรรมของนานาชาติ

ทักษะต่อรูปแบบกระบวนการยุติธรรมที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้

ผลการศึกษา พบว่า รูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพิจารณาถึงอัตลักษณ์ของพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ เนื่องจากสภาพปัญหาความรุนแรงที่ยังคงมีอยู่และเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ล้วนทำให้ประชาชนขาดความเชื่อมั่นในกระบวนการยุติธรรม การที่จะกำหนดรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่จะใช้ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้นั้นจะต้องขึ้นอยู่กับบริบทของปัญหาที่เกิดขึ้น ต้องแจ้งถึงระดับของความรุนแรงที่เกิดขึ้น ถือเป็นเรื่องยากที่จะกำหนดรูปแบบที่ตายตัว ทั้งนี้หากรัฐยึดเอาแนวคิดของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ซึ่งเน้นการแก้ปัญหาโดยที่ทุกฝ่ายยังอยู่ร่วมกันได้ในสังคมอย่างปกติสุข รวมถึงการไม่สร้างเงื่อนไขความขัดแย้งครั้งใหม่ ในขณะที่เหยื่อหรือผู้ถูกกระทำเองก็ได้รับการเยียวยาอย่างเพียงพอ ก็น่าจะเป็นการลดเงื่อนไขของสถานการณ์ความรุนแรงลงไปได้ส่วนหนึ่ง ซึ่งรูปแบบกระบวนการยุติธรรมที่เหมาะสมกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้นั้น ควรจะมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้

1. มีการกำหนดเป็นนโยบาย และนำมาใช้ในเชิงยุทธศาสตร์ ทั้งในแนวความมั่นคงและแนวการบริหารกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์
2. มีการรับฟังความคิดเห็นจากชุมชน และใช้แนวทางบูรณาการศักยภาพของชุมชน
3. มีรากฐานมาจากความต้องการและคำนึงถึงอัตลักษณ์ของชุมชน มิใช่ถูกจัดตั้งโดยภาครัฐ ภาครัฐควรเป็นเพียงแค่ผู้สนับสนุน
4. มีกลไกที่มีความเป็นอิสระทั้งความคิดและการดำเนินงานโดยไม่ถูกแทรกแซงจากภาครัฐ เพื่อสร้างความเชื่อมั่นในความเป็นธรรมและพัฒนาการใช้สันติวิธี
5. มีเจ้าหน้าที่รัฐที่เข้าใจการดำเนินกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์อย่างแท้จริง ไม่ทำการละเมิดต่อสิทธิมนุษยธรรมของประชาชน
6. ให้อำนาจท้องถิ่นบริหารจัดการด้วยตัวเองตามครรลองของรัฐธรรมนูญอย่างเต็มรูปแบบ
7. มีคณะกรรมการขององค์กรฯ มาจากผู้แทนของหน่วยงานในกระบวนการยุติธรรม และองค์กรด้านสันติวิธีของภาครัฐ ภาควิชาการ ภาคประชาสังคม และภาคเอกชน รวมทั้งผู้ทรงคุณวุฒิจากภาคประชาชนทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค
8. ใช้เครือข่ายยุติธรรมชุมชน หรือหากคนกลางมาช่วยจัดการประชุมเชิงสมานฉันท์ได้
9. มีสถานที่รับเรื่องร้องทุกข์ที่เหมาะสม ถาวร

10. มีหน่วยนำในการทำงานด้านการสมานฉันท์ภายในพื้นที่

11. มีส่วนของการสื่อสารสังคม เพื่อสื่อสารสร้างความเข้าใจถึงกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ และเปิดช่องให้ภาคประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมกับการดำเนินงานด้วย

ทั้งนี้ควรมีการส่งเสริมความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตรงกันระหว่างภาครัฐและประชาชนเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ เพื่อเป็นการ รวมพลังความร่วมมือของคนในชุมชนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม และสร้างให้เกิดกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์อย่างยั่งยืน

ปัญหาอุปสรรคในการนำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้

ผลการศึกษา พบว่า ปัญหาอุปสรรคในการนำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้นั้นส่วนใหญ่เกิดขึ้นเนื่องจาก เจ้าหน้าที่รัฐส่วนใหญ่ ทั้งระดับนโยบายและระดับปฏิบัติ ขาดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องต่อกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ โดยเห็นว่าเป็นอุปสรรคในการปฏิบัติงาน เนื่องจากยังคงมีวิธีคิด วิธีปฏิบัติในการจัดการกับปัญหาแบบเดิม ๆ จึงทำให้กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ไม่ถูกนำมาใช้ นำมาปฏิบัติอย่างถูกต้องเท่าที่ควร หากคำนึงว่ากระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ เป็นทางเลือกในการจัดการปัญหา ก็จะทำให้ปัญหานั้นให้ผ้นออกจากวงจรความขัดแย้งและความรุนแรงได้เป็นอย่างดี

ปัญหาความไม่เข้าใจต่อกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่ถูกต้องนั้น ก็ยังส่งผลต่อความน่าเชื่อถือของประชาชนว่า กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่ถูกต้องจะสามารถแก้ปัญหาได้จริง เพราะที่ผ่านมาภาครัฐได้ประกาศว่าได้ดำเนินการจัดการปัญหาในแนวทางสมานฉันท์ในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ แต่ก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาให้สถานการณ์ความรุนแรงลดลงได้ เนื่องจากขาดความรู้ความเข้าใจและวิธีการปฏิบัติที่ถูกต้องในการดำเนินการ จึงทำให้ประชาชนขาดความเชื่อถือต่อกระบวนการนี้ไปด้วย

ที่สำคัญก็คือ นโยบายการแก้ไขปัญหาตามกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์นั้น ยังไม่ได้รับความสำคัญอย่างจริงจัง การส่งเสริมการปฏิบัติจึงไม่เห็นเป็นรูปธรรมมากเท่าไร และจะเป็นทางเลือกในการปฏิบัติในลำดับท้าย ๆ หลังจากที่ปัญหาได้ลุกลามออกไปแล้วเสมอ

นอกจากจะไม่เข้าใจในกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์แล้ว ก็ยังไม่เข้าใจถึงสถานการณ์ปัญหาความไม่สงบในจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่แท้จริง ตรงกัน ซึ่งเห็นได้จากการทำงานในแต่ละหน่วยงานของภาครัฐ ไม่ได้ดำเนินไปในทิศทางเดียวกัน ต่างคนต่างทำ นโยบายและการปฏิบัติจึงไม่มีความสอดคล้องต้องกัน ส่งผลต่อการแก้ปัญหาไม่เกิดประสิทธิภาพเท่าที่ควร

ก่อให้เกิดปัญหาความล่าช้า ชะงักงันในการแก้ไขปัญหา โดยเฉพาะการขาดความเชื่อมั่นต่อเจ้าหน้าที่รัฐในการแก้ไขปัญหาตามมา ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อแนวทางปฏิบัติเกิดความไม่ชัดเจน ไม่แน่นอน ยิ่งเป็นการทำร้ายให้พื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้เกิดความเสียหายมากยิ่งขึ้น

ปัญหาโครงสร้างการบริหารจัดการในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่ไม่เป็นเอกภาพ ในการสั่งการ ขาดการบูรณาการนโยบาย แผนการปฏิบัติ ตลอดจนทรัพยากรร่วมกัน ผู้มีอำนาจตามโครงสร้างการบริหารงานขาดอำนาจการสั่งการต่อหน่วยต่าง ๆ ในพื้นที่ และการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ทำให้การประสานการแก้ไขปัญหาขาดประสิทธิภาพ ถือเป็นปัญหาสำคัญที่ทุกภาคส่วนต้องหันมาให้ความสนใจและร่วมมือกันถึงจะสามารถสำเร็จผล

ปัญหาขาดความเข้าใจในอัตลักษณ์ วิถีชีวิต ศาสนาและวัฒนธรรมของประชาชนในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่มีวิถีการดำเนินชีวิตที่เรียบง่ายตามหลักการของศาสนาอิสลาม ที่มีความสอดคล้องกับหลักการของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ แต่ไม่ได้ถูกนำมาให้ความสำคัญและต่อยอดเป็นแนวทางในการบริหารจัดการในพื้นที่อย่างเป็นระบบ การบริหารจัดการของภาครัฐที่ผ่านมา มักจะนำวิธีการบริหารจากส่วนกลางเข้ามาใช้โดยไม่ได้ปรับเปลี่ยนไปตามแบบแผนวิถีชีวิตในท้องถิ่นนั้น ๆ เลย จึงทำให้เกิดเป็นปัญหาสะสมตามมา

รวมไปถึงปัญหาการสื่อสารระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับประชาชนในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่ประชาชนส่วนใหญ่จะใช้ภาษามลายู ก็เป็นอีกหนึ่งข้อจำกัดในการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ ทั้งที่กระบวนการดังกล่าวสอดคล้องกับวิถีชีวิตของสังคมมุสลิมเป็นผลทำให้ขาดการมีส่วนร่วมจากภาคประชาชน

และสุดท้าย ก็คือ ความไม่มีเสถียรภาพทางการเมือง ทำให้นโยบายที่ใช้ในการแก้ไขปัญหาไม่มีความแน่นอน ชัดเจน ขึ้นอยู่กับรัฐบาลในสมัยนั้น ๆ การดำเนินการจึงไม่ต่อเนื่อง ก็ถือเป็นปัญหาในเชิงนโยบายเช่นกัน ปัญหาทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญ และมีผลกระทบต่อการดำเนินกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้อย่างมาก และมีผลต่อการจัดการกับปัญหาอื่น ๆ เช่นกัน โดยแนวทางในการแก้ปัญหานั้นอาจมองในภาพกว้างหลัก ๆ ได้ 3 แนวทาง คือ ต้องให้ความรู้ ต้องให้อำนาจเต็มตามที่ตามกฎหมาย และต้องให้ความจริงใจ

ข้อเสนอแนะของผู้ศึกษา

จากผลของการศึกษาทัศนะของผู้เชี่ยวชาญในกระบวนการยุติธรรม นักวิชาการ และผู้ทรงคุณวุฒิที่เคยปฏิบัติงานเกี่ยวกับพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ มีความรู้ความเชี่ยวชาญด้านกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ สามารถสรุปแนวทางในการเพิ่มประสิทธิภาพในการนำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ไปใช้ใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ต่อรัฐบาล โดยแบ่งออกเป็น 5 ด้าน คือ ด้านนโยบาย ด้านการบริหารจัดการของภาครัฐ ด้านการมีส่วนร่วมกับภาคประชาชน ด้านวิชาการ และด้านการติดตามและประเมินผล ได้ดังนี้

ด้านนโยบาย

1. ควรให้ความสำคัญอย่างจริงจังกับการแก้ไขปัญหาในจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยทำให้เกิดผลที่ชัดเจนทั้งด้านนโยบายและการปฏิบัติ โดยนำผลการศึกษาและข้อเสนอแนะจากคณะกรรมการชุดต่าง ๆ สถาบันวิชาการต่าง ๆ ที่ได้ทำการศึกษาไว้เกี่ยวกับสาเหตุ สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้
2. ควรนำแนวทางการกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ไปใช้ในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ มาทบทวนอีกครั้งและกำหนดเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นรูปธรรม โดยมอบหมายหน่วยงานต่าง ๆ ให้รับผิดชอบอย่างชัดเจน
3. ควรมอบหมายหน่วยงานเพื่อทำการศึกษาถึงทางเลือกในการดำเนินการตามกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ เพื่อกำหนดรูปแบบ แนวทางกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่มีความชัดเจนในการนำไปปฏิบัติของเจ้าหน้าที่

ด้านการบริหารจัดการของภาครัฐ

1. ควรจัดอบรมข้าราชการ เจ้าหน้าที่ทุกกระทรวง ทุกหน่วยงาน ที่จะไปปฏิบัติงานในจังหวัดชายแดนภาคใต้ เพื่อให้รู้จักและเข้าใจถึงวิถีชีวิต ศาสนา ภาษาและวัฒนธรรมของประชาชนในพื้นที่ รวมทั้ง พัฒนาข้าราชการ เจ้าหน้าที่ในพื้นที่ให้มีความเข้าใจในแนวทางนี้เพิ่มมากขึ้น

2. ควรส่งเสริมระบบยุติธรรมทางเลือกให้แก่ชุมชน ให้สามารถบริหารจัดการและดูแลชุมชนของตนเองได้อย่างยั่งยืน รวมทั้งให้คำปรึกษาหรือสนับสนุนผู้เชี่ยวชาญไปร่วมดำเนินการ
3. ควรจัดหาสถานที่ที่สะดวกต่อการเข้ามาศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์อย่างแท้จริง และสามารถแจ้งเหตุ รับเรื่องราวร้องทุกข์ได้
4. ควรรับฟังความคิดเห็นจากชุมชน และให้การสนับสนุนในสิ่งที่เหมาะสม

ด้านการมีส่วนร่วมกับภาคประชาชน

1. ให้ประชาชนในพื้นที่ได้ใช้อำนาจท้องถิ่นในการบริหารจัดการด้วยตนเองอย่างเต็มที่ตามรัฐธรรมนูญ ภาครัฐควรกำกับดูแลและสนับสนุนตามความเหมาะสม
2. ควรสร้างกลไกที่เป็นอิสระทั้งความคิดและการดำเนินงานพัฒนาการใช้สันติวิธี โดยไม่ถูกแทรกแซงจากภาครัฐ เพื่อสร้างความเชื่อมั่นในความเป็นธรรมให้กับประชาชน
3. ควรเปิดพื้นที่สื่อต่าง ๆ เพื่อการสื่อสารสร้างความเข้าใจถึงกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ และให้ภาคประชาชนในพื้นที่มีส่วนร่วมในการดำเนินการ

ด้านวิชาการ

1. ควรสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องต่อแนวคิดเรื่องกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ทั้งในภาคประชาชนและภาคราชการ โดยให้ทราบถึงสิทธิ และทางเลือกในการจัดการกับปัญหา รวมถึงข้อดี ข้อเสียในการใช้กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์
2. ควรส่งเสริมให้สถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคได้เป็นหน่วยนำร่องในการดำเนินการด้านกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ เพราะเป็นหน่วยที่เป็นกลางและได้รับการยอมรับจากประชาชนในพื้นที่ และสามารถเผยแพร่กระบวนการนี้ออกไปยังชุมชนด้วย

ด้านการติดตามและประเมินผล

ควรตั้งคณะกรรมการที่มีองค์ประกอบเป็นที่น่าเชื่อถือของสังคม ทำการประเมินผลการดำเนินงานของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เพื่อรับรู้ถึงข้อดี ข้อเสีย และสามารถนำไปปรับปรุงเพื่อพัฒนาแนวทางให้เหมาะสมที่สุดต่อไป

ข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป

1. การศึกษาครั้งนี้ ประชากรที่ใช้ในการศึกษา คือ ผู้เชี่ยวชาญในกระบวนการยุติธรรมที่ปฏิบัติงานหรือเคยปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้องกับ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ทั้งระดับผู้บริหารและผู้ปฏิบัติ รวมทั้งนักวิชาการ ฉะนั้น ในครั้งต่อไปควรศึกษาให้ครอบคลุมไปถึงเจ้าหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติงานในพื้นที่และเจ้าหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติงานที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ อื่น ๆ เพื่อให้ได้ผลการศึกษาที่มีความละเอียด และสามารถนำผลการศึกษาดังกล่าวไปใช้ในทางปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์สูงสุดต่อไป

2. ศึกษาแนวทางการพัฒนากระบวนการยุติธรรมทางเลือก เพื่อรองรับการนำแนวคิดกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ไปใช้ เพื่อให้มีความหลากหลายและสอดคล้องกับสภาพสังคม วัฒนธรรมของพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้มากยิ่งขึ้น

3. ใช้การศึกษาวิจัยแบบเดลฟาย (Delphi) เพื่อได้รับทราบข้อมูล เนื้อหา รายละเอียดที่ชัดเจนและเป็นเชิงลึกมากขึ้น

4. รูปแบบที่ได้มาในการศึกษาครั้งนี้ ควรมีการนำไปศึกษาเป็นโครงการนำร่องและประเมินผลก่อน เพื่อตรวจสอบว่าเป็นรูปแบบที่สามารถนำไปใช้ในทางปฏิบัติได้จริง

5. ศึกษาเปรียบเทียบแนวทางกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์กับหลักกฎหมายอิสลาม